

SAYI 38 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM 

belirtirken diğer bir kısmı Abdülhamid'in despotik rejiminin bu devrimin gerçek sebebi olduğunda ısrar etmektedir. Son olarak Enver ve Niyazi'nin hatıratı arasında bugüne kadar bir karşılaştırma yapılmamasının devrimin asli mekaniğini öğrenmek fırsatının kaçırılmasına yol açtığına değinmektedir.

Sonuç olarak, kitabın yayınlanması II. Meşrutiyet dönemi literatüne önemli bir katkı olarak düşünülebilir. Bu dönemle ilgili akademik çalışma yapmış yazarların temel fikirlerini ifade ettikleri makalelerin kitap içerisinde yer alması kitabı hem genel okuyucular hem de tarihçiler için önemli kılmaktadır.

Talha Çiçek

Miriam Hoexter,

Endowments, Rulers and Community: Wakf al-Haramayn in Ottoman Algiers,

Leiden: Brill, 1998, xv + 188 sayfa.

Birçok İslâm ülkesinde, müslümanların Mekke ile Medine'ye (*Harameyn*) ve oranın sâkinlerine gösterdikleri ilgi ve saygının ortak ve somut bir ifadesi olarak Harameyn'de yaşayanlar için vakıflar kurulmuştur. Geçmişte bu amaçla kurulmuş vakıflar "Harameyn Vakıfları" (*Evkâf-ı Harameyn*) başlığı altında toplanmış ve bu gaye ile kurulmuş vakıf malların yönetimi ve *mevkûfun leh'*lerine ulaştırılması hususundaki görev bu çatı altında sürdürülmüştür. Harameyn vakıflarının boyutları, yönetimi, yükümlülüklerini yerine getiriş tarzları vs. gibi hususlarda çok az çalışma yapılmıştır. (Osmanlı'da Harameyn Vakıfları konusunda Türkiye'de de bir doktora çalışması yapılmıştır: Bk. Mustafa Güler, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Harameyn Vakıfları ve Ehemmiyeti*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 1999).

Bu çalışma, Harameyn Vakıfları'nın Osmanlı Cezayir'indeki durumunu on yedinci yüzyıl son çeyreğinden Fransızlar'ın Cezayir'i işgal tarihi olan 1830 yılına kadar olan dönemi esas alarak incelemektedir. Bu çeşit vakıfların gelişim sürecine değindikten sonra (birinci bölüm), Harameyn Vakıfları'nın kurumsal yayılması (ikinci bölüm), yönetimi (üçüncü bölüm), Harameyn Vakıfları teşkilatının bünyesine katılan vakıflarla genişleme süreci (dördüncü bölüm), vakfın bünyesindeki mülklerin tedviri (beşinci bölüm), Harameyn Vakıfları'nın kuruluş görevlerini ifa

ediş yolları ve bu doğal görevlerine ilave olarak gerçekleştirdiği çeşitli hizmetleri hakkında (altıncı bölüm) bilgi verilmiştir. Çalışmanın temel kaynaklarını, Paris *Archives Nationales* ve *Centre des Archives d'Outre-Mer in Aix-en-Provence* kütüphanelerindeki Osmanlı Cezayir'ine dair arşivin bir bölümünü oluşturan Harameyn Vakıfları'nın arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmayı tarihsel kontekse yerleştirme hususunda o döneme ait konsolosların, seyyahların notlarından ve günlüklerinden faydalandığı gibi Amerikan ve İngiliz arşivlerinden de istifade edilmiştir.

İlk bölümde kuruluş ve oluşum aşaması (*formative stage*) olarak adlandırılabilir olan onyedinci yüzyılın ikinci yarısından onsekizinci yüzyılın başlarına kadar olan dönem tartışılmıştır. Her ne kadar Cezayir'deki Harameyn Vakıflarının tarihi bu bölgede İslâm kadar eskilere dayansa da vakıfların ilk devirlerdeki tabiatı, sayısı, işletim şekli vs. gibi hususlarda hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yazarın ifadesine göre Osmanlı dönemi Harameyn Vakıflarının ilk örneği ise arşiv kayıtlarına göre 1620 ve 1630'lara kadar dayanmaktadır. Bilindiği gibi vakıflar temelde *hayrî vakıflar* (*mevkûfun leh'*) doğrudan bir hayır kurumu veya fakirler-öğrenciler vs. gibi guruplar olan vakıflar ve *zürrî vakıflar* (ilk *mevkûfun leh'*leri aile fertleri olan ama nesillerin son bulmasından sonra nihaî olarak hayrî bir amaca tahsis edilmiş olan vakıflar) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre Harameyn sâkinleri ya hayrî bir vakfın doğrudan ya da zürrî vakıfların nihaî mevkûfun leh'i olarak belirlenebiliyordu. Bu çalışmanın tespitlerine göre Osmanlı Cezayir'inde *hayrî vakıfların* doğrudan lehtarları olarak Harameyn fakirlerinin zikredilmesi çok az rastlanan bir durum olmuştur. Genelde, öncelikle özel bir lehtara (karı veya koca, çocuklar vs. gibi) vakfedilmiş olan ve ancak bunların ölmesi veya neslinin kesilmesi durumunda nihâî *mevkûfun leh* olarak Harameyn fakirleri tayin edilmişlerdir. İşte tam bu noktada Cezayir tecrübesi göz önüne alındığında vakıf hukuku ile mezhep arasında ilginç bir ilişki de ortaya çıkmaktadır. Çünkü *zürrî vakıflar*'ın kurulması sadece Hanefî mezhebince izin verilmiş bir muameledir ve Cezayir'de nüfusun çoğunluğunu Malikîler oluşturmaktadır. Öyle gözüküyor ki Hanefî mezhebince benimsenen bu içtihat bölgedeki Malikî nüfusça da uygulamaya esas alınmış ve nihâî *mevkûfun leh'*leri genelde Harameyn sâkinleri olan zürrî vakıfların kuruluşu Hanefî mezhebi esaslarına göre gerçekleşmiştir. Yazara göre Harameyn Vakıflarının temel kaynağını çeşitli kimselerin Mekke ve Medine fakirleri için yapmış oldukları vakıflar oluşturuyordu. Ancak bu doğal kaynak yanında yazarın vakıf belgelerine dayalı olarak tespit ettiği ilginç gelir kaynaklarına da rastlanmaktadır: Korsanların başta Hıristiyan köleler olmak üzere yün, kahve vs. gibi aldıkları mallardan vakfa bağışları ve bunların satılması sonucu elde edilen gelirler, kişilerin vasiyetleri sonucu vakfa dahil olan mallar, vakfa hibeler ve

vakıf yönetiminin vakıf adına alımları bu örneklerin başında gelmektedir. Bütün bunlar Haremeyn Vakıflarının kuruluş ve oluşum aşamasındaki (*formative stage*) Vakıf yönetiminin belirgin bir siyasetine dikkat çekmektedir: Vakfın bünyesindeki mülkleri mümkün olduğu ölçüde genişletmek. Genellikle Haremeyn Vakıfları zürri vakıflarda nihâî lehdar olarak gösterildikleri için ve söz konusu zürri vakıf malların kendi kontrollerine geçmesi belli bir zaman dilimini gerekli kıldığı için, bu zaman zarfında Haremeyn Vakıflarının mütevellileri çeşitli satın alımlar yaparak vakfın varlığını güçlendiriyor ve canlı tutuyordu. Bu süreç içerisinde (*formative stage*) satın alımlar vakfın hakimiyeti hususunda ciddi katkı sağlamıştır.

İkinci bölüm, vakfın kurumsal yayılması yani bünyesinde sadece Haremeyn sâkinleri için değil diğer amaçlar için kurulmuş vakıfları da barındırmaya başlaması hususunu ele almaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda İstanbul merkezli *Evkâf-ı Haremeyn* belli açılardan diğer vakıf kurumlarından ayrılmakta idi. Bu tür vakıfların kendine has özelliklerinden birisi de, diğer vakıf çeşitlerinin aksine bu vakıf türünde ismin tam olarak lehdarların sahasını yansıtmamasıdır. Yani, Haremeyn Vakıflarının faaliyet sahası, Mekke ve Medine fakirlerinden de öte bir alanı kapsayabiliyordu. Haremeyndeki fakirler için yapılan vakıflar yanında, çeşitli camiler veya dinî cihetler adına yapılan vakıflar da Haremeyn Vakıflarının kontrolünde yer alabiliyordu. Aynı durumu Cezayir tecrübesinde de görmek mümkündür. Cezayir'deki Haremeyn Vakıfları da, zamanla Haremeyn fakirleri için yapılmış vakıflar yanında başka amaçlarla kurulmuş vakıf çeşitlerini de bünyesine katmış böylece faaliyet sahasını genişletmiştir. A'yan tarafından kurulmuş cami vakıfları, Cezayir fakirleri, esirler vs. gibi çeşitli amaçlarla kurulmuş vakıflar zamanla Haremeyn Vakıfları teşkilatının bünyesine dahil olmuştur. Yazara göre farklı özel vakıfların Haremeyn Vakıfları çatısı altında birleştirmenin iki temel sâiki vardı. Birincisi; gerek vakıf kurucularının, gerekse devlet adamlarının vakıfların geleceğini güvence altına almak istemeleri ve bunu ancak Haremeyn Vakıfları teşkilatı gibi saygın bir kurum aracılığı ile gerçekleştirilebileceğini kabul etmiş olmaları. Onlara göre Haremeyn Vakıfları teşkilatına vakıfları dahil etmekle vakıfların özel yönetimler altında gelecekte karşılaşabilecekleri tehlikeler bertaraf edilmiş oluyordu. İkinci sâikin ise çeşitli vakıfları Haremeyn Vakıfları çatısı altına sokarak tıpkı İstanbul uygulamasında olduğu gibi Haremeyn Vakıflarının mevki-sini güçlendirmek olduğu söylenebilir.

Üçüncü bölüm, vakıf yöneticileri ile ilgilidir. Yazara göre 1630'lardan itibaren Cezayir'deki Haremeyn Vakıflarının yönetimini şekillendirme hususunda İstanbul'dan üç yıllığına atanan paşalar ile bölgedeki Yeniçeri ocağı ağaları önemli rol oynamışlardır. Söz konusu vakıfların yönetimi, Paşaların ve Yeniçeri ocağının ileri gelenlerinin kararları ile oluşturuluyordu. Yeniçeri ağalarının vakıf yönetimi

için isim teklif etme hakları vardı, ancak nihâî karar verme yetkisi paşaların elinde bulunuyordu. Bu görevliler arasında vakfın işletilmesinde teknik işleri yürüten kâtip, sekreter gibi kimselerin yanında dört kişi de vakfın tevliyetine/nezaretine atanıyordu. Bunlardan iki kişi Yeniçeri ocağından –ki belgelerde *al-aghawât al-akhyâr* diye kendilerine atıf yapılır-, iki kişi de yerli Cezayirlilerden – bunlara da *al-wukalâ al-abrâr* şeklinde atıfta bulunulur- seçilmekte idi. Hem yerel nüfustan hem Osmanlı elitinden idarecilerin vakıf yönetiminde yer alması ile toplumun iki önemli kesimi temsil edilmiş oluyordu. Yeniçeri ağaları (*aghawat*) bölgedeki Hanefî ileri gelenleri temsil ederken yerel nüfustan vakıf yönetimine seçilenler de (*wukala*) çoğunluğu Malikî mezhebine mensup yerel halkı temsil ediyordu. Yerel halktan vakıf yönetimine seçilenler yerel halkın dilini, kültürünü, hassasiyetlerini bildikleri için vakıf yönetimi ile halk arasındaki iletişimi kurma konusunda önemli görev icra ediyorlardı. Ancak bu yönetim tarzının Osmanlı paşalarının ve Yeniçeri ocağının hâkim olduğu dönemler söz konusu olduğunda bu şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Örneğin on sekizinci yüzyıldan itibaren bölgede yerel yöneticilerin (*deys*) yönetimde hâkimiyeti ele geçirmeye başlamaları ve bölge yönetiminde Yeniçeri nüfuzunun azalmasına paralel olarak Vakıfların yönetiminde de yerel yöneticilerin nüfuzunun arttığı görülmüştür. Mesela daha önce Osmanlı yöneticilerinin (*agawat*) elinde olan yönetim için kişi teklifi yetkisi yerel yöneticilerin (*wukala*) eline geçmiştir. Dahası, 1730'larda vakfın yönetimindeki iki yerel yöneticiden birinin diğer yönetim elemanlarına kıyasla imtiyazlı bir pozisyon elde ettiği de tespit edilebilir. Daha sonraları kolektif yönetim tarzı da terk edilecek ve yönetim *Hoca* olarak isimlendirilen tek yetkili tarafından yürütülmeye başlanacaktır.

Dördüncü bölüm, Harameyn Vakıfları teşkilatının bünyesindeki vakıf mülklerin artışı ve genişlemesi sürecini konu edinmiştir. Yazara göre *Evkaf-ı Harameyn*'in bünyesindeki varlıkların zaman içinde hızla artması onun prestijinin bir işaretidir. Nasıl, ne zaman ve niçin diğer vakıflara oranla Harameyn Vakıflarının bu kadar güçlü bir pozisyona ulaştığı sorusu bu bölümün temel meselesini teşkil etmektedir. Yazarın ifade ettiğine göre, bu büyümeyi açıklayacak her teşebbüs bu bölgedeki vakıf yapma potansiyelini ve bu potansiyeli harekete geçiren unsurları dikkate almalıdır. Ve yine özellikle dikkat çektiği üzere, bu unsurlar arasında genel olarak herkesin dillendirdiği; miras hukukunu uygulamadan kaçma, malların parçalanmasını önleme, devlet müsaderesinin önüne geçme gibi faktörlerin ötesinde sâiklerin dikkate alınması gerektiğidir. Yazarın kendisi bu geniş vakıf yapma potansiyelini ekonomik ve politik şartlar, stabilite ve bu stabilitenin bozulması, ekonominin yönünün değişmesi, güvenlik vs. gibi faktörler çerçevesinde ele almaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Yazar bu bölümde önemli

tespitlerde bulunmakta, bu tespitlerini elde ettiği istatistiksel bilgilerle ve sosyal şartlarla yorumlayarak harmanlamaktadır. Örneğin yazara göre belli dönemlerde şehirlerde mesken vakıflarının ticaret veya sanat icra edilmesi için kurulan vakıflardan oran olarak daha fazla olduğu görülmektedir. Yazara göre bu durumun raslantısal olmaktan ziyade vâkıfların sosyal şartlara verdikleri farklı reaksiyonlar olarak okunması daha doğrudur. Ticaretin zirvede olduğu, devlet ile halk arasında güven ortamının bulunduğu ve mülkiyet haklarının güven altında olduğu dönemlerde dükkanlar vakfedilmemiş ve daha çok mesken vakıfları yapılmış, ama güven ve istikrarın ortadan kalkıp mülkiyet haklarına yönelik tecavüzlerin söz konusu olduğu dönemlerde ise dükkan vs. gibi yerler vakıf haline getirilerek güvence altına alınmıştır. Bu bölümde dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta da Cezayir’de vakıf yapma oranını teşvik eden unsurlarla ilgili tespitlerdir. Yazar, bir yerdeki vakıf oranının o bölgenin nüfus ve vakfedilebilecek mal oranı ile yakından ilgili olduğunu belirtmektedir. Ancak bunlar yanında özellikle Cezayir’deki yöneticilerin bu potansiyeli harekete geçirme konusundaki teşvik, kanunî düzenleme ve gayretlerinin de vakıf oranının büyüklüğünde önemli bir katkısı olduğu yazar tarafından ifade edilmiştir. Yine büyük bir güven duygusu yanında halkın kendi şehirlerini saygın bir İslâm metropolü haline getirip kendilerine ve gelecek nesillere daha iyi eğitim, din hizmetleri ve refah sunma konusundaki eğilimleri ve istekleri vakıf oranının yükselişinde önemli unsurlar arasında yer almıştır. Bu bölümün çarpıcı tespitlerinden biri de Cezayir’deki zürri vakıflarla ilgili ulaştığı bir sonuçtur. Zürri vakıflarla ilgili kaleme alınan bir çok metinde –Türkiye’de yazılan metinler de dahil- zürri vakıfların vakfiyelerinde ailenin neslinin tükenmesinden sonra nihâi *mevkûfun leh* olarak zikredilen Haremeyn fakirleri, ilim ehli, cami vs. gibi cihetlerin formalite icabı zikredildiği ve söz konusu vakıfların çoğunlukla bu nihâi lehdarlarına ulaşmadığı iddia edilmiştir. Ancak yazar ulaştığı istatistiksel bilgiler ışığında bu iddiaların geçerliliğini sorgulamaktadır. Buna göre aile vakıflarında nihâi yararlanıcı olarak Haremeyn fakirlerinin zikredilmesi sadece formalite icabı değil, bizâtihi pratik sonuç doğuran ve o mülklerin zamanla haremeyn vakıflarının mülküne geçmesini sağlayan kayıtlardı. Yazara göre çocuk ölümlerinin çok, ortalama ömrün kısa, salgın hastalıkların ve açlığın sert ve sık olduğu bir dönemde ailelerin nesillerinin kesilmesi ve bu vakıf gelirlerinin nihâi yararlanıcı olarak Haremeyn Vakıflarına geçmesi şaşkıncı sayılmamalıdır ve bu durum, Cezayir’deki zürri vakıfların çoğunda gerçekleşmiştir.

Beşinci bölüm, vakıf malların işletilmesi, kiraya verilme usulleri, tamirat ve tadilatları ile ilgili konulara hasredilmiştir. Yazara göre, Hanefî vakıf hukukunda şehirdeki mülklerin en fazla bir yıllığına, kırsal kesimdeki mülklerin ise üç yıllığına kiraya verilebilme prensibi vakıf için faydaları olduğu gibi dezavantajları

da olmuştur. Sürelerle ilgili söz konusu dezavantajları aşmak için temelde üç çözüm yolu geliştirilmiştir: şehirdeki bir yıllık kiralama süresinin üç yıla çıkarılması; uzun süreli kiracılar için özel düzenlemeler; ardıl kiralayabilme işleminin kabul edilmesi. Yazar, Cezayir’de vakıf kiralama uygulamalarında uzun süreli kiraya verme, peş peşe aynı kiracıya kiralama vs. gibi usullerin hiç te istisna olmadığını ve yaygın bir uygulama olduğu tespitini yapmaktadır. Yazar *ana*’ ismiyle (*icareteyn* usulüne benzer bir uygulama) ve *celse* ismiyle (*gedik* usulüne benzer bir uygulama) iki tür uzun süreli kiralama işlemi olduğunu ve bu uygulamaların ilk dönemlerde istisnai olmakla birlikte Osmanlı son döneminde yaygın bir şekilde kullanıldığını belirtiyor. Yazar bu bölümde vakıflar hakkında dile getirilen yaygın bir iddiayı da sorgulamaktadır. Uzun süreli kiralama işlemlerinin ve özellikle istibdalın vakıflar için zararlı uygulamalar olduğu ve vakıfların ekonomik olarak harab olmasına sebep olduğu iddialarını reddeden yazar, kendi çalışmasındaki verilerin bunun aksini gösterdiğini söylemektedir. İddialarda yer aldığı gibi istibdal işlemi sonucu vakıf mülkünü paraya çevrilip yöneticiler tarafından usulsüz olarak alınmasının söz konusu olmadığını belirten yazar, istibdal işleminin nadiren para ile istibdal edildiğini, bunun aksine daha çok başka bir mülk ile bu istibdalın gerçekleştiğini tespit ediyor. Yine, bu istibdal işlemi sonucu alınan yeni mülkünü genelde eski vakıf mülküne oranla daha fazla gelir getirici olduğu tespitine yer veren yazar, söz konusu işlemin vakıfların harab olmasına sebep olduğu iddialarının aksini ispat etmeye çalışmaktadır.

Altıncı ve son bölüm, Haremeyn Vakıfları teşkilatının görevlerini “doğal görevler” ve “diğer görevler” şeklinde iki başlık altında ele almıştır. Haremeyn Vakıflarının doğal görevinin Haremeyn fakirleri başta olmak üzere oranın belli vasıflardaki sâkinlerine yardım etmek olduğu ve bu görevin belli aralıklarla, törenlerle Cezayir’den ayrılan kervanlar aracılığı ile ve büyük bir titizlikle gerçekleştirildiği bu bölümde ortaya konmuştur. Bu doğal görevi yanında Haremeyn Vakıflarının bölgedeki çeşitli sosyal ve ekonomik projelere katkı yaptığı, bölge halkının değerli eşya veya paralarının emanetçiliğini üstlendiği, faizsiz borç para verme gibi vazifeleri de yerine getirdiği ve böylece toplumda saygın bir konum elde ettiği ortaya konmuştur. Buna göre Haremeyn Vakıfları teşkilatı sadece Haremeyn fakirlerine belli dönemlerde yardım ulaştıran bir kurum değil, toplumun içinde toplumun ihtiyaçlarına cevap veren ve doğrudan hizmet üreten bir kurum haline gelmeyi başarmıştır.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse eser Cezayir özelinde Haremeyn Vakıflarının kuruluşu, gelişmesi, yönetimi, vakıf mallarının işletilmesi vs. gibi konuları tarihsel bağlamı içerisinde ve gelişim seyrini bu tarihsel ve sosyal bağlama yerleştirerek başarılı bir şekilde incelemektedir. Ancak yazarın da kabul ettiği

üzere Cezayir sosyal tarihine dair çalışmaların azlığı bu tarihsel bağlama yerleştirme işlemine zorlaştırmış ve bir anlamda bu bağlamın yazar tarafından tekrar inşa edilmesini mecburi kılmıştır. Aynı sorun Cezayir'deki Harameyn Vakıfları hakkındaki tespitlerin genel Osmanlı Coğrafyasında Harameyn Vakıflarının durumu ile kıyaslanması hususunda da belirginlik kazanmış, her ne kadar zaman zaman sınırlı çalışmalara dayalı olarak mukayeseler yapılmışsa da bu karşılaştırmalar tatmin edici bir seviyede gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla buyk resmin içinde sadece küçük bir parça olan Cezayir Harameyn Vakıflarının buyk resme yerleştirilip st bir değerlendirmeye tabi tutulması nispeten eksik kalmıştır. Buna rağmen yazarın arşivlerden elde ettiği bilgileri oldukça başarılı bir Şekilde teorize etmesi, vakıflar hakkındaki çeşitli iddiaları ulaştığı sonuçlarla kritik etmesi eseri önemli kılan unsurların başında gelmektedir. Özellikle ikinci husus, yani vakıflar hakkında çokça dillendirilen iddialara farklı yaklaşımlar getirmesi bir kez daha vurgulanması gereken özelliklerinden biridir. Zrr vakıflarla ilgili olarak iddia edilenin aksine bu vakıfların çoğunun nihaî olarak belirtilen Harameyn Vakıfları yönetimine dahil olduğu tespiti; vakıf yapma oranının yüksek olmasının –miras paylarını değeriftirme, devlet msaderesinden koruma vs gibi iddiaların aksine- özellikle sosyal, ekonomik ve dinî hissiyatla ilişkilendirmesi gibi hususlar eserin önemli yanlarını oluşturmaktadır. Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Harameyn Vakıfları teşkilatının sadece Hicaz fakirlerine vakıf gelirlerini ulaştıran bir kurum olmadığı, bunun da ötesinde faizsiz borç verme, kamu hizmeti ile ilgili projelere finans sağlama, toplumun güvenli bir emanetiliğini yapma, bir çok gaye ile kurulmuş çeşitli vakıfları bünyesinde toplama gibi çeşitli uygulama ve işlemler aracılığı ile toplumun merkezinde güvenli bir kurum olarak yer aldığı ve zaman içerisinde çok ciddi bir prestij elde ettiği noktasında yapılan tespitler, Harameyn Vakıfları teşkilatının daha geniş perspektif ile ele alınması zaruretini ortaya koymuştur.

Hamdi ilingir (Chamntı Tsılıgkır)